

III. “ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ” У РЕЦЕПЦІЇ ЗМІ РЕГІОНІВ
УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНІ ТА ОСОБЛИВІ РИСИ

Карел Беркгоф

**АНТИСЕМІТИЗМ В УКРАЇНОМОВНИХ ВИДАННЯХ
У РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА¹**

У своїй роботі, присвяченій антисемітській пропаганді, що виходила з Міністерства пропаганди й була спрямована на німецьке населення, американський історик Джефрі Герф підкреслює, що антисемітизм був ядром світогляду нацистських лідерів. Вони вважали, що більшовизм є зняряддям, яке єврейство використовувало для захисту своїх інтересів, і тому їхня антибільшовицька ідеологія випливала з ненависті до єврейства, а не навпаки. Герф також указує на те, що центральне місце в нацистській пропаганді займав “пророчий” виступ Гітлера від 30 січня 1939 р., у якому він попереджав, що євреї втруть, якщо вони, як він уважав, розв’яжуть нову війну. Це “пророцтво” з’являлося в нацистській пропаганді багаторазово, оскільки в ньому затверджувалося, що Друга світова війна була війною “міжнародного єврейства” проти німців. Проекуючи свою ненависть на уявлюваного ворога, нацисти вважали, що мають усі права на здійснення відплати, причому в широких масштабах. Крім того, тільки теза про “всесвітню змову” могла пояснити їм причину, завдяки якій виник довгостроковий і міцний союз між сталінським Радянським Союзом, з одного боку, і Великою Британією й Сполученими Штатами, з іншого. Інакше кажучи, нацистська антисемітська пропаганда виникала не тільки з ненависті або цинізму².

На додаток, Герф переконливо показує, що незважаючи на те, що пропаганда була брехливою й не називала конкретних імен або місць, вона все-таки інформувала про намір знищити євреїв набагато більше, ніж це здавалося тоді сучасникам подій і здається багатьом дослідникам сьогодні. Евфемізми й неправда не були настільки вже типові під час обговорення нацистами долі євреїв;

нацисти часто використовували слова “винищування” (*vernichten/Vernichtung*) і “знищення” (*ausrotten/Ausrottung*). У згадуваному “пророцтві” Гітлера й в інших заявах часто відсутні подробиці, однак щодо загальної політики була повна ясність. У той же час, інтенсивність антисемітської пропаганди згодом змінювалася. Наприклад, у липні – серпні 1941 р. і навесні 1943 р. антисемітські кампанії досягали свого піка. Дослідникам нацистської пропаганди, що здійснювалася українською мовою, варто враховувати ці особливості³.

Їх необхідно брати до уваги й при вивченні нацистської друкованої пропаганди в Райхскомісаріаті Україна. Нижче я запропоную читачеві деякі зі своїх висновків, зроблених у ході вивчення повсякденного життя в Райхскомісаріаті⁴. Однак перед цим необхідно кинути оком на організаційний бік пропагандистської діяльності. У Райхскомісаріаті, що був адміністративно-територіальною одиницею, яка перебувала під керуванням цивільної нацистської адміністрації, преса була цілком доступна жителям великих і маленьких міст, і міські жителі могли цілком легко підписатися на газети. У Райхскомісаріаті, відповідно до границь на січень 1942 року, виходили 45 газет українською мовою, у деяких з них наклад сягав 20 тисяч примірників (а сумарний наклад – 1,5 мільйонів). Періодичність видання становила 3–4 рази в тиждень⁵. Пізніше, коли було захоплено області лівобережної України, загальна кількість видань виросла до близько 60.⁶ Протягом окупації не було жодної україномовної газети, яку б розповсюджували в усіх генеральних округах райхскомісаріату, однак “Волинь” і “Нове українське слово” були серед найбільш відомих. На противагу цьому, у сільській місцевості газет дістати було важко, і часто їх можна було прочитати лише, коли їх привозили із собою селяни, що верталися з міста⁷.

Незважаючи на те, що редактори газет користувалися деякими перевагами, ставлення до них було далеко не кращим. Редакції київських газет “Нове українське слово” і “Последние новости” (єдиної в Райхскомісаріаті легальної газети російською мовою) розміщалися в тому ж будинку, що й “Deutsche Ukraine-Zeitung“, однак входити в будинок через центральний вхід могли лише німці й фольксдойче⁸. У місцевих журналістів було мало простору для

ініціативи, оскільки німецьке керівництво змушувало їх передруковувати статті з німецьких джерел, а германські цензори (у великих містах ними могли бути й міський комісар, і генерал-комісар) часто-густо днями, а то й тижнями затримували місцеві новини⁹.

Після того, як Костянтин Штепа (який на початку 1942 р. – можливо, під загрозою смерті – став редактором “Нового українського слова”), написав у статті, що більшовики рівною мірою переслідували росіян і українців, і що українці можуть насолоджуватися російською літературою, він змушений був обіцяти надалі втримуватися від “вихвалання” російської культури¹⁰. Улас Самчук, перший редактор газети “Волинь”, що виходила в Рівному, опублікував кілька передовиць, які були сприйняті багатьма як відкрита критика німецької політики. Вважаючи (втім, помилково), що він є головним мельниківцем у цьому генеральному окрузі, поліція безпеки заарештувала його й тримала під арештом на протязі майже двох місяців¹¹.

Після нетривалого періоду, коли редакції ще мали якусь відносну свободу, газети значно скоротилися в обсязі й друкували майже тільки статті, отримані з німецьких інформаційних агенцій, зокрема, з “Української кореспонденції”, що була рівненською філією “Германського інформаційного агентства”. Тому антиамериканські й антибританські статті стали з’являтися частіше, ніж антибільшовицькі; почали публікуватися різні матеріали, у яких йшлося про “германські” впливи на Україну – про готів, варягів, імператрицю Катерину II. “Нове українське слово” до того ж намагалося очорнити українське козацтво й українську національну самосвідомість. Однак “Волинь” у Рівному й “Подільянин” у Кам’янець-Подільському були виключно “українськими”, або принаймні антиросійськими. А оскільки “Українська кореспонденція” періодично поширювала ті матеріали, вони потім з’являлися й у всіх інших виданнях у Райхскомісаріаті¹².

Як і в німецькій пресі, тут гітлерівське “пророцтво” про знищення всіх євреїв також з’являлося регулярно. Наприклад, у березні 1942 р. преса процитувала таке висловлення фюрера: “Тепер здійсниться моє передбачення у тому, що в наслідку теперішньої війни буде знищено не арійські народи, а жидів”¹³. Анонімна стаття у “Волині” у травні 1942 р. наступними словами підбурювала до

ненависті стосовно євреїв: “Доля світового жидівства була припечатана тої самої хвилини, коли Адольф Гітлер заповів проти нього боротьбу, аж до остаточного винищення та звернув увагу народів Європи на цю небезпеку”¹⁴.

В цілому, минуле й роль євреїв у минулому в газетах обговорювалися рідко. Тільки в одній з декількох статей про Голодомор 1933 року відзначалося, що лише євреї не були його жертвами, оскільки “у жидів не бракувало ні золота, ні доларів”¹⁵. Час від часу антисемітизм у пресі набував “національного” ухилу. В одній анонімній статті, наприклад, вихвалялося “розшарування українського суспільства”, що нібито відбувалося в такий спосіб: українці “верталися” до професій, у яких раніше домінували євреї й інші “іноземці”¹⁶ (беручи до уваги схожість цих думок з тими, які висловлювалися Уласом Самчуком у його спогадах, можна припустити, що цю статтю міг написати він¹⁷). “Український” підтекст з’являвся також у публікаціях, присвячених виявленню у травні 1943 р. у Вінниці 9439 жертвам масових репресій НКВС. Незважаючи на те, що серед вбитих були й українці, і поляки, і євреї, і росіяни, і цивільні, і військові, і комуністи, і безпартійні, і навіть деякі службовці НКВС¹⁸, контрольована німцями преса й радіо оголосили про те, що “десять тисяч українців” було вбито Сталіним і євреями¹⁹.

На протигагу главі Греко-католицької церкви митрополитові Андрею Шептицькому, керівництво відродженої Автокефальної Православної церкви виступало в окупаційній пресі із заявами, у яких засуджувався “єврейський більшовизм”. Так, у червні 1942 р. архієпископ Полікарп (Сікорський) висловив ворожу позицію стосовно “московсько-жидівського комунізму”, а після поразки німців під Сталінградом переконував українців їхати на роботу до Німеччини й таким чином сприяти поразці “комуністичної московсько-жидівської держави”²⁰. У березні 1943 р. Полікарп, судячи з публікацій у пресі, заявив, що знає, чому так багато людей, у яких рідні були в Червоній армії, рятувалися втечею перед її поверненням: “Бо знають, що слідом за цією армією йде, під проводом жидо-комуністів, НКВД”. Він писав також, що, на його жаль, багато інших не стали втікати, і запитував їх: “Чи ви не уявляєте собі мстивого і злючого у своїй помсті жидівства, що так винищило наш народ за 20 років свого панування на Великій Україні і почало було нищити

його на Західній Україні?”²¹ У такому ж дусі він розмовляв і з нацистськими чиновниками²².

Увечері 10 травня 1943 року радянська авіація провела тригодинне бомбардування київських мостів, фабрик і лікарень, внаслідок чого загинуло щонайменше 33 цивільних жителя Києва. Німецька влада відразу використала цей привід. 15 травня перед університетом пройшов масовий жалобний мітинг з приводу загиблих киян.

У своєму виступі перед юрбою голова міської управи Леонтій Форостівський, мабуть, висловився в тій же тональності, що й у своїй статті, опублікованій напередодні в “Новому українському слові”: дивлячись на загиблих дітей, “ми пізнаємо морду юдейства, яке так ненавидить нас, українців”. Виступив також єпископ Автокефальної Православної церкви Ніканор (Абрамович), співав церковний хор, потім духівництво очолило процесію й вона направилася до площі Святої Софії. Там хід був очолений священнослужителями Автономної Православної церкви, що визнавала Московський патріархат, і далі направилося до Лук’янівського цвинтаря, де тіла було поховано у братській могилі. Літургію проводив єпископ Пантелеймон (Рудик). По завершенні похорону Форостівський поскаржився (принаймні так він описав це у своїх спогадах) німецькій владі, що Пантелеймон не піддав осуду тих, хто стояв за бомбардуванням. У той же час Пантелеймон видав брошуру, що хоча й не з’явилася у періодичній пресі, однак, проте, становить інтерес²³.

Хоча слова “євреї” у ній не було, брошура Пантелеймона була дуже антисемітською. Уже давно, говорилося в ній, “через каверзи злого духа навіть обраний колись нарід Божий став непокірливим, жорстоковійним та богоненавідним до того, що вбивав своїх же пророків, а самого Сина Божого не побоявся розп’ясти на хресті. (...) Всі братовбивчі війни, всі криваві перевороти, всі злочинні заколоти, – це справа рук цього самого народу. (...) Злочинним обманом та насильством сини диявола під виглядом большевизму захопили у свої руки владу над нашою країною і облили її кров’ю мільйонів невинних людей. (...) Закликаю всіх вірних братів і сестер (...) всіма засобами допомагати німецькій армії і органам німецької влади знищити диявольську владу (...)”²⁴.

Вплив антисемітської пропаганди в Україні оцінити важко. Ще складніше оцінити ступінь, до якої вона спонукувала українців і інших неєвреїв певним чином реагувати на події Голокосту. Відповіді на ці питання ані сьогодні, і, можливо, ніколи не буде. Однак із упевненістю можна припустити, що заяви, подібні тим, що робили Полікарп і Пантелеймон, впливали на моральність віруючих християн, які могли б прийти на допомогу євреям.

¹ Оригінальна назва статті: *Berkhoff K.C. Anti-Semitism in Ukrainian-Language Publications in the Reichskommissariat Ukraine*. Пер. з англ.: Михайло Тяглий, Карел К. Беркгоф.

² *Herf J. The 'Jewish War': Goebbels and the Antisemitic Campaigns of the Nazi Propaganda Ministry // Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 19. – №1 (Spring 2005). – P. 51–80. Див. також його нову книгу: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. – Cambridge, Massachusetts, 2006.

³ Про пропаганду в окупаційній пресі Криму див.: *Тяглю М.І. The Role of Antisemitic Doctrine in German Propaganda in the Crimea, 1941 – 1944 // Holocaust and Genocide Studies*. – Vol. 18. – №3 (Winter 2004). – P. 421–459.

⁴ Див.: *Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. – Cambridge, Massachusetts, 2004.

⁵ ЦДАВОУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 78, арк. 31 (RKU *Lagebericht* за січень 1942 р., Рівне, 14 лютого 1942 р.).

⁶ Підраховано за: ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 97, арк. 63–80 (“Die Fremdsprachige Zeitungen und Zeitschriften im Reichskommissariat Ukraine,” б.д., б.м.).

⁷ *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*, no. 24 (9 жовтня 1942 р.). – P. 13; *Meldungen aus den besetzten Ostgebieten*, no. 32 (4 грудня 1942 р.). – P. 12; ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 1, спр. 307, арк. 110 (комісар дистрикту Біла Церква, 28 жовтня 1942 р.).

⁸ National Archives of the United States, microcopy T-120, roll 2533, frame E292537.

⁹ ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 307, арк. 68–71 (Л. Дудин, “О пропаганде”, звіт для Сіро-SD, б.м., 1 жовтня 1942 р., з перекладом німецькою).

¹⁰ Archives of the Hoover Institution on War, Revolution and Peace, interview transcripts of the Harvard University Refugee Interview Project, box 23, no. 441 AD, B-6, fols. 5-6: [Костянтин Штепа], б. м., 12 лютого 1951 р.; Hoover Institution archives, В. І. Nicolaevsky collection, Series no. 178, box 232, folders 10–11, fol. 134: [Лев Владимирович] Дудин, “Великий мираж: события 1941–1947 годов в понимании советского человека,” б. м., 1947;

Величківський Микола. Сумні часи німецької окупації (1941–1944 року) // *Визвольний шлях.* – Част. 12. – №3. – Лондон, 1965. – С. 298.

¹¹ *Самчук У.* На коні вороному: Спомини і враження. – Вінніпег, 1975. – С. 113, 140, 149-155, 177; *Ereignismeldung UdSSR*, no. 191 (10 квітня 1942 р.). – Р. 36.

¹² ЦДАВОУ, ф. 3676, оп. 4, спр. 307, арк. 93-96 (звіт Сіро-SD генерального округу Київ від 1 жовтня 1942 р.)

¹³ Жиди будуть знищені. Висловлювання Адольфа Гітлера до старих товаришів по партії // *Дзвін волі* (Біла Церква). – 1942. – 29 березня. (Цитовано за: Державний архів Російської Федерації (Москва), ф. 8114, оп. 1, спр. 942, арк. 191).

¹⁴ Європа звільняється від жидів // *Волинь.* – 1942. – 12 березня.

¹⁵ *Відродження* (Тараща). – 1942 – 6 грудня.

¹⁶ Розшарування українського суспільства // *Український голос* (Проксурів). – 1942 – 25 вересня.

¹⁷ Там він писав: “Дуже важливою справою було урухомлення чималої кількості виробничих підприємств, малих фабрик та заводів (...). По околицях діяли вапнярні, пекарні, пивоварні, гуральні, цукроварні. І коли взяти на увагу несприятливий час, як також, що все це робилося силами українських людей, багато з яких було в цьому щойно початківцями, те все це давало багато підстав для оптимізму, і що під цим оглядом наше суспільство було на добрій дорозі. (...) Дуже задовільно відбувалося оформлення населення національно. Здавалося, що минулі століття полонізації, москалізації не залишили тут глибокого сліду. Міста цілковито переходили на українську мову (...).” (*Самчук У.* На коні вороному. – С. 71).

¹⁸ *Хмельницький І.* [Коспірук Костянтин]. В країні рабства і смерті // *Самостійна Україна.* – Част. 4. – №2(37). – Чикаго. – 1951, лютий. – С. 2; *Мелешко М.* Вінниця: спомини перекладача Комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938. – Нью-Йорк, 1991. – С. 71, 79–80; *Фесенко Т.* Повесть кривых лет. – Нью-Йорк, 1963. – С. 97–98; Hoover Institution archives, interview transcripts of the Harvard University Refugee Interview Project, box 23, no. 548 AD, B-6, fol. 7: редактор газети “Вінницькі вісті” [Михайло Зеров?], б. м., 24 квітня 1951 р.

¹⁹ Див. напр.: *Дзвін волі.* – 1943. – 29 липня.

²⁰ Святий обов’язок українського народу // *Український голос.* – 1942. – 21 червня.; *Український голос.* – 1943. – 14 лютого.

²¹ *Український голос.* – 1943. – 6 травня.

²² Освідчення Високопреосвященнішого Адміністратора Св. Православної Церкви в Україні у Райхскомісаріаті // *Волинь.* – 1942. – 12 лютого.; *Kleßmann C.* Nationalsozialistische Kirchenpolitik und Nationalitätenfrage im

Generalgouvernement (1939 – 1945) // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Vol. 18. – №4 (1970). – P. 596.

²³ Лук'янова Г. Зі щоденника війни 1941 – 1945 років // *Розбудова держави*. – Київ. – 1995. – №4, квітень. – С. 61–62; Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упор. Д.М. Маликов. – Київ, 2000. – С. 222; *Фороствівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 33–36; *Фороствівський Л.* До громадян м. Києва // *Нове українське слово*. – 1943. – 14 травня; *Нове українське слово*. – 1943. – 16 травня; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 6, арк. 30 (лист Д.С. Коротченко до М.С. Хрущова “О состоянии партизанского движения на правобережной Украине”, б. м., 22 липня 1943; *Фесенко Т.* Повесть кривых лет. – С. 88–89; *Кузнецов А.* Бабий Яр: роман-документ. – Нью-Йорк, 1986. – С. 374; *Дублянський А.* Тернистим шляхом. Життя Митрополита Ніканора Абрамовича: до 20-ліття архипастирського служіння, 1942–1962. – Лондон, 1962. – С. 49.

²⁴ Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, колекція “Листівки окупаційного періоду”, 2602лф, 2603лф (Єпископ Пантелеймон. Проти анархії злого духа. Б. м., б. д. Брошура також зберігається у ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 390, арк. 12–13).